

МАНІПУЛЯТИВНІ ТАКТИКИ В СИТУАЦІЇ МОВНОГО СПІЛКУВАННЯ (НА МАТЕРІАЛІ ОРИГІНАЛЬНОГО ЛАТИНСЬКОГО ТЕКСТУ ПОЕМИ ВЕРГІЛІЯ «ЕНЕЇДА»)

Статтю присвячено питанням дослідження маніпулятивних тактик і стратегій у латинській художньо-мовній традиції. Аналіз античного дискурсу є важливою ланкою в дослідженні явища маніпуляції, оскільки саме в античному дискурсі сучасні науковці можуть віднайти як традиційне, так і нове, суголосне сучасності.

Ключові слова: маніпулятивні тактики, комунікативна культура, мовленнєва поведінка.

Лефтерова О.М. Манипулятивные тактики в ситуации речевого общения (на материале оригинального латинского текста поэмы Вергилия «Энеида»). – Статья.

Статья посвящена вопросам исследования манипулятивных тактик и стратегий в латинской художественно-языковой традиции. Анализ античного дискурса является важным звеном в исследовании понятия манипуляции, поскольку именно в античном дискурсе современные исследователи могут найти как традиционное, так и новое, созвучное современности.

Ключевые слова: манипулятивные тактики, коммуникативная культура, речевое поведение.

Lefterova O.M. Mind Game in the Situation of Conversation (on the material of original Latin text of Virgil's poem "The Aeneid"). – Article.

The article is devoted to the issues of researching mind game, communicative tactics and strategies in Latin fiction language tradition. The analysis of antique discourse is an important link in research of manipulation and communicative strategies as it is in the antique discourse that modern scholars can find both the traditional and the new in line with modernity.

Key words: mind game, culture of communication, speech behaviour.

У сучасному суспільстві однією із проблем, що обговорюються як на рівні побутовому, так і на рівні науковому, є проблема впливу на людську свідомість, проблема маніпуляції. Про останню багато пишуть журналісти та політики. Дослідженню різних аспектів маніпуляції присвячено низку наукових розвідок (К. Бредемайер, С. Кара-Мурза, Х.-Г. Гадамер, О. Доценко та ін.). Та й сама історія розвитку людської цивілізації демонструє різноаспектність у дослідженні цього феномена.

У далеку давнину вплив на людську свідомість здійснювався як сакральним, так і секулярним ресурсами. Програмування ж людської поведінки ресурсами сакральним і профанним було представлено в культурно-ритуальних практиках давнини [12, с. 5–6]. Поведінка людини історично програмувалась шляхом застосування комунікативної та вербальної магії [12, с. 19]. Створювана у процесі культурного розвитку комунікативна культура особистості та її етичні установки по-різному визначали комунікативну діяльність кожного конкретного індивіда. Програмування поведінки людини стало однією зі складових частин античної риторики. Питання про те, якою має бути програма мовних дій, щоб комунікація була успішною, стало предметом дослідження античних філософів і риторів (Платон, Аристотель, Горгій, Лісій та ін.). Незважаючи на те, що здавна і дотепер питання програмування поведінки людини розглядається в різних аспектах: філософському (Г. Гегель, Ф. Ніцше, А. Шопенгауер, С. К'єркегор, Н. Ліннатис), психологічному (З. Фрейд, К. Юнг, В. Райх, Р. Гудина, Г. Шиллер, Е. Шостром, У. Прото, Дж. Рудинів) та в лінгвосеміотичному (С. Ясперс, Ж.-П. Сартр, А. Камю, М. Бубер, Е. Муньє, Г. Маркузе, Т. Адорно, Е. Фромма), проблема протиставлення риторики та маніпуляції, переконання та навіювання, відкритого і прихованого впливу не отримала достатнього висвітлення, що й визначає актуальність цього дослідження.

Маніпулювання здійснюється через трансформацію моделі світу індивідуума, яка є перцептуальною репрезентацією його досвіду. Будучи особистою моделлю реальності, модель світу кожного конкретного індивідуума зумовлюється багатьма чинниками [16] і реалізується у сфері художньої комунікації, оскільки

саме ця сфера починаючи із часів античності увібрала в себе ресурси ритуально-культурного програмування поведінки людини. Особливу роль у дослідженні засобів програмування поведінки людини відіграють художні твори. Як зазначається в численних наукових дослідженнях із лінгвістики та лінгвопсихології, художня (віртуальна) комунікація (текст) є поєднанням реальної комунікації та реальної поведінки людини [17].

Маніпуляція трактується як програмування поведінки, вплив на психологічні структури людини, щоб змінити формування думки та спонукати її до дії [1, с. 48]; як «використання суб'єктом управління об'єкта управління <...> у власних інтересах <...> так, що у процесі діяльності відбувається підміна інтересів об'єкта інтересами суб'єкта без усвідомлення об'єктом цього факту» [10, с. 5,]; як різновид прихованого мовного впливу суб'єкта за допомогою викривленого або необ'єктивного подання інформації для досягнення ним власних цілей, які не збігаються з намірами та інтересами об'єкта впливу [11, с. 52].

Метою статті є аналіз стратегій та тактик маніпулятивного впливу, які обирає особистість відповідно до тих завдань, які вона реалізує в соціумі.

Матеріалом нашого дослідження є латинськомовний текст IV книги «Енеїди» Вергілія. Вибір цього художнього твору зумовлений його місцем у макроконтексті європейської літератури та неоднозначністю оцінки мовних характеристик основних дійових осіб.

Маніпуляція як явище соціально-психологічне виявляє себе в міжособистісній комунікації і пов'язане з різними аспектами комунікативної поведінки людини. В основі маніпуляції лежить ставлення до співрозмовника як засобу досягнення своєї мети, а відносини у процесі комунікації вибудовуються за схемою «співрозмовник як рівний/співрозмовник як інструмент» [4]. Маніпуляції характеризуються за засобами впливу (конвенціональна маніпуляція, операційно-предметна маніпуляція, маніпуляція висновком, експлуатація особистості, маніпуляція духовністю) [4] та за сферою впливу на людську свідомість [5, с. 7].

Отже, маніпулятивна ситуація визначається як достатньо стійке на певному проміжку часу поєднання

інтенцій людини й умов їх реалізації. У рамках цієї проблеми ключовою складовою частиною кола інтенцій, що визначають характер ситуації як маніпулятивної, є маніпулятивний намір. Ступінь успішності реалізації маніпулятивного наміру залежить від характеру комунікативних тактик, які застосовуються в ситуації мовного спілкування.

Розглянемо відомий сюжет з Енеєм та Дідоною. Образ Енея по-різному трактується в макроконтексті європейської культури та не має однозначної оцінки. Водночас образ Дідони дослідники майже однотайно називають найдраматичнішим образом римської літератури, її поведінку – характерною поведінкою покинутої жінки [14, с. 69], а «Енеїду» – поемою саме про Дідону та єдину римську трагедію [15, с. 129]. Аналіз текстового матеріалу в аспекті маніпулятивних тактик дає змогу не лише окреслити специфічні особливості мовної поведінки Енея та Дідони, а й розкрити характер їх образів в контексті сучасного прочитання твору.

У науковій літературі термін «комунікативна стратегія» має багато інтерпретацій. Його трактують як «частину комунікативної поведінки» (В. Кашкін), як «результат, на який спрямовано комунікативний акт» (Е. Ключева), та як «загальну рамку, канву поведінки» (Е. Черногрудова). Комунікативна стратегія як надзавдання, що йде від адресанта, спрямована на досягнення комунікативної або практичної мети. Дотримання стратегічної мети змушує адресанта «не тільки відбирати певні факти, а й <...> відповідно організовувати мову, що визначає композицію і характер мовних засобів» [9, с. 160]. У статті під комунікативною стратегією розуміємо певну програму мовних дій, яку мовець обирає відповідно до своїх прагматичних настанов [17].

Комунікативні стратегії поділяються на когнітивні та семантичні. Когнітивна стратегія, за визначенням Т. ван Дейка, як спосіб оброблення інформації в пам'яті [3, с. 277] передбачає створення такого алгоритму, за яким нове знання вводиться в модель світу адресанта й усвідомлюється останнім як його власний. Семантична стратегія [6, с. 29] трактується як спосіб індукування бажаної семантики, що здійснюється шляхом використання різних мовних ресурсів, визначає вибір семантичних, стилістичних і прагматичних засобів.

Деякі когнітивні і семантичні стратегії співвідносяться із прийомами риторики як способу побудови висловлювання, заснованого на прагматично мотивованому відхиленні від норми: власне мовної, мовленевої, логічної, етологічної, онтологічної – для того чи іншого впливу на адресата [18].

Отже, проаналізуємо систему комунікативних стратегій і тактик у тексті IV книги «Енеїди» Вергілія на прикладі промов Енея і Дідони. У згаданій книзі прощання Дідони та Енея подано у драматичній формі. А на самому початку книги поет, випереджаючи драматичний діалог Енея та Дідони, мотивує вчинки та мову Енея, розповідаючи про рішення Юпітера покласти край перебуванню героя в Карфагені. Юпітер послав Меркурія до Енея з наказом негайно залишити Карфаген. Меркурій знайшов Енея, коли той стежив за розбудовою Карфагена [19, с. 137 ряд. 260]. Еней був одягнений у розкішні шати, які подарувала йому Дідона (ця маленька ремарка необхідна для правильного розуміння особливостей комунікативних стратегій, які застосовуються в конкретній ситуації мовного спілкування – О. Л.). Реакція Енея була негайною та рішучою: *ardet abire fuga dulcisque relinquere terras, attonitus tanto monitu imperioque deorum* [19, с. 138 ряд.

281–282]. Єдине, що спричинило тривогу і стурбованість Енея, – як сказати розлюченій цариці – *Furentem* [19, с. 138 ряд. 283] – про необхідність негайно залишити Карфаген; які слова знайти, щоб повідомити їй про це; як зважитися на такий складний і відповідальний крок. Еней віддає наказ своїм соратникам негайно почати підготовку до відплиття, але сам ще зволікає з розмовою [19, с. 139 ряд. 293–294].

Поет описує не лише безпосередню ситуацію, у якій Еней повинен говорити з Дідоною, а й те, як герой заздалегідь обмірковує свою промову: труднощі, які він добре розуміє, та реальну оцінку ситуації – де йому взяти відваги та із чого почати. Еней розглядає різні варіанти розмови з Дідоною: *heu! quid agat? quo nunc reginam ambire furentem audeat adfatu? quae prima exordia sumat?* [19, с. 138 ряд. 285]. Проте, обмірковавши ситуацію, вирішує нічого не говорити відразу, а чекати слушного моменту: *temptaturum aditus et, quae mollissima fandi tempora, quis rebus dexter modus. ocius omnes* [19, с. 139 ряд. 293–294].

Однак метушня, погolos – *impia Fama* (досл. «чутка») [19, с. 138 ряд. 298] – донесли до Дідони звістку про те, що задумав Еней, не повідомивши її. Розлючена Дідона негайно вимагає в Енея пояснення [19, с. 139 ряд. 300–303]. Вона першою звертається до Енея й одразу *ex abrupto* («без попередньої підготовки, раптово») починає його звинувачувати: *tandem his Aenean compellat vocibus ultro. Dissimulare etiam sperasti, perfide, tantum posse nefas tacitusque mea decedere terra? nec te noster amor nec te data dextera quondam nec moritura tenet crudeli funere Dido?* [19, с. 139–140, 305–308].

Швидкість реакції та яскрава виразність допомагають їй перехопити ініціативу.

У першій частині *ab aduersarii persona* («від третьої особи»), називаючи себе *moritura Dido* (тактика перебільшення; підсилення ефекту емоційно забарвленою метафорою), Дідона звинувачує Енея в *dissimulatio* («лицемірстві»), *perfidia* («віроломстві») і *nefas* («блзнірстві»). Застосовуючи тактику подачі негативної інформації, цариця намагається дискредитувати Енея. У другій частині вона звинувачує вже *a sua persona* («від себе самої») в тому, що він забув їхню любов, свої зобов'язання, й нагадує Енею про все те добро, яке вона для нього зробила відтоді, як він ступив на землю Карфагену (тактика припущення авторитету Енея для його дискредитації).

Головна частина промови Дідони – спроба перекопати Енея відмовитися від наміру залишити Карфаген. Застосовуючи тактику поляризації у сприйнятті явищ і подій, у результаті чого останні набувають спрощеного «чорно-білого» характеру, вона розмірковує про небезпеку навігації взимку [19, с. 140 ряд. 309–313], потім благає Енея змінити рішення й намагається схилити його на свій бік, нагадуючи йому про їхнє минуле та про їхній шлюб [19, с. 140 ряд. 314–319]. Цариця благає Енея мати до неї співчуття й не полишати її на поталу ворогам, не осоромити її та не знеславити, бо вона пожертвувала соромом (*pudor*) і доброю славою (*fama*) заради нього (тактика гри мотивами та тактика викривлення інформації): *odere, infensi Tyrii; te propter eundem exstinctus pudor et, qua sola sidera adibam, fama prior* [19, с. 140 ряд. 321–322].

Нарешті, вона несамовито кричить, що якби в неї була дитина, вона б не відчувала себе такою покинутою (драматизація ситуації): *ante fugam suboles, si quis mihi parvulus aula luderet Aeneas, qui te tamen ore referret, non equidem omnino capta ac deserta viderer* [19, с. 140 ряд. 327–330].

У цьому текстовому фрагменті вживання *paruulus* – прикметника зі зменшувальним суфіксом – можна розглядати як маркер зміни тональності. Промова Дідони від звинувачувально-викривальної на початку перетворюється на благально-тужливу. Умовляючи Енея відмовитися від його намірів, Дідона наводить низку розумних, на її погляд, доказів на користь того, щоб Еней залишився у Карфагені (тактика нормалізації ситуації). Еней, перш ніж вступити в розмову з Дідоною, уважно дивиться на неї, слухає її, але думає про застереження Юпітера й намагається придушити у своєму серці журбу: *obnixus curam sub corde premebat* [19, с. 141 ряд. 333]. Тут необхідно звернути увагу на те, що значення латинського *cura* може трактуватися амбівалентно: як «любовна туга» або як «тривога, біль загалом». Якщо *cura* сприймати у першому значенні («любовна туга»), то ці рядки свідчать про любов Енея до Дідони. З іншого боку, іменник *cura* може інтерпретуватися і як неприємні відчуття, породженні необхідністю розмови з Дідоною. Вживаючи слово *cura* в цьому фрагменті, Вергілій дуже точно відображає амбівалентність ставлення Енея до Дідони.

На любовні переживання Енея та на його складний психологічний стан вказує також конотативне значення дієслова *premebat*, вжитого в Imperfectum (досл. «Насилу він намагався задушити муку у глибині серця»). Після довгого мовчання (на що вказує прислівник *tandem* – «нарешті») Еней відповідає Дідоні коротко: *tandem pauca refert: ego te, quae plurima fando enumerare vales, numquam, regina, negabo* [19, с. 140 ряд. 333].

Відповідь Енея відрізняється від промови Дідони: він обстоює свій намір залишити Карфаген і перераховує причини, через які не може відмовитися від свого задуму. У вступній частині Еней висловлює повагу до своєї співрозмовниці: каже, що цілком усвідомлює, скільки вона зробила для нього, і розуміє рівень її заслуг перед ним, а також обіцяє не забувати її ніколи. Тут необхідно звернути увагу на певну стандартизацію прийомів маніпуляції з боку Енея. Він теж застосовує тактику маніпулятивного впливу. Початок розмови і слова, якими Еней звертається до Дідони, мають дещо пом'якшити гнів і заспокоїти її. Тон дуже ввічливий, але водночас Еней виразно дає зрозуміти Дідоні, яку роль він тепер обирає для себе: спочатку він називає Дідону не на ім'я, а царицею – *regina* [19, с. 140 ряд. 334], відновлюючи між ними дистанцію й апелюючи до її соціального статусу. Перераховуючи заслуги Дідони, Еней говорить про це вже у минулому часі: *promeritum* («у тебе були заслуги переді мною»), тим самим указуючи, що їхні стосунки не мають майбутнього. Його слова є бездоганно ввічливими й виключають будь-який натяк на фамільярність, у будь-якому разі тепер і надалі: ватажок звертається до цариці (тактика дистанціювання). І лише звертаючись до Дідони й називаючи її Еліссой, її другим ім'ям, Еней визнає певну інтимність їхніх стосунків у минулому.

Наступний рядок починається словами *pro re pauca loquar* («я скажу кілька слів по суті справи, щоб виправдати себе, я багато говорити не буду»): *pro re pauca loquar: neque ego hanc abscondere furto speravi (ne finge) fugam, nec coniugis umquam praetendi taedas aut haec in foedera veni* [19, с. 141 ряд. 337–339]. Вживання цього виразу свідчить про те, що відповідь Енея Дідоні буде короткою. З одного боку, стислість – це риса людини, впевненої у собі, вона не передбачає багатослів'я і довгих пояснень; з іншого – це і прояв, і запорука щирості. Отже, Еней захищається від звинувачень, що

містилися в *suasoria* Дідони: звинувачення, що він хоче приховати свою втечу, та звинувачення, що він порушив шлюбні обітниці. Проти першого звинувачення Дідони Еней вживає просте заперечення: *neque abscondere speravi*. Що ж стосується другого звинувачення, він нагадує цариці, що між ними ніколи не було здійснено церемонії укладення шлюбу і що він прийшов до Лівії не для того, щоб одружитися з нею. Тон Енея – сухий і впевнений, що виключає будь-які розлогі дискусії із цього приводу: йдеться про захист його репутації. Також необхідно звернути увагу на коректні висловлювання Енея: він не звинувачує Дідону в її помилці *ne finge* («не вигадуй»), він просто виправляє її твердження й інсинуації, які вона робить у властивій їй авторитарній манері. Вводячи в текст дієслово *ingere* [19, с. 141 ряд. 338] у формі імперативу, поет тим самим наголошує, що всі деталі звинувачення Дідони для Енея є лише її вигадкою. Справедливість цієї тези підтверджується й тим, що в наступних рядках тексту автор вживає дієслова *excogitare, imaginari* – слова, нейтральні за значенням, які здавалися б доречнішими для імперативу. Категорично розвінчуючи припущення, що він намагався приховати свою втечу, і заперечуючи факт свого наміру коли-небудь одружитися із царицею Карфагену, Еней говорить до Дідони просто, не вдаючись до складних метафоричних зворотів і синтаксичних конструкцій. У стриманій манері, але водночас дуже чітко й наполегливо, він намагається пояснити Дідоні, що вона помилялася, вважаючи їхній зв'язок шлюбом. Обґрунтовуючи свою поведінку, Еней вказує на три сили, які роблять рішучим його намір залишити Карфаген: *pietas* стосовно батька, *pietas* стосовно свого сина [19, с. 142 ряд. 351–355] і, найголовніше, *pietas* стосовно богів (тактика групової ідентифікації).

Висновок Енея короткий і знову категоричний: він наполягає, щоб Дідона припинила мучити і його, і себе виявами свого кохання та скаргами (*querela*). Таким чином, Еней відповідає послідовно на всі звинувачення Дідони (приховування свого відплиття, порушення шлюбних обітниць, преференції Італії порівняно із Троєю), але абсолютно уникає обговорення його рішень та її спроб розжалобити та зворушити його виявами кохання [19, с. 141 ряд. 331–344]. Звинуваченнями Дідони, що мають приватний характер, Еней протиставляє нагальні причини, які мотивують його дії. Вони не визначаються ні його, ні її бажаннями, тому Еней просить Дідону не ставити під сумнів його вибір і не мучити їх обох скаргами та наріканнями: *desine meque tuis incendere teque querellis. Italiam non sponte sequor* [19, с. 142 ряд. 360].

Реакція розпаленої (*accensa*) Дідони однозначна: вона звинувачує Енея в бездушності, віроломстві, жорстокості [19, с. 142 ряд. 365–373], вона кричить у розпачі й нагадує знову про те, як допомогла Енею та його соратникам, коли вони зазнали корабельної аварії [19, с. 142 ряд. 373–375], із сарказмом говорить про вимоги оракула Аполлона та накази Юпітера, на які посиляється Еней [19, с. 142 ряд. 376–380] (тактика приниження авторитету). Дідона проклинає свого коханого й бажає йому страшної кари. Нарешті, вона повідомляє, що збирається накласти на себе руки й ітиме тінню за ним усюди: *et nomine Dido 384 saepe vocaturum. sequar atris ignibus absens et, cum frigida mors anima seduxerit artus, omnibus umbra locis adero. dabis, improbe, poenas* [19, с. 142 ряд. 384–386].

Висновки. Таким чином, у розглянутих промовах об'єктом маніпуляції Дідона намагалася зробити Енея,

використовуючи низку комунікативних стратегій та тактик: маніпулятивне акцентування, маніпулювання стереотипами, драматизація/нормалізація, фрагментація цілісної картини світу.

Проте, зосередивши свою увагу лише на одній стороні життя, використовуючи так званий «спрощений підхід» [13, с. 385], Дідона уявляє сама собі помилкову ситуацію істиною, у результаті чого відбувається «парадоксальна трансформація онтології світу» – введення в оману самої себе через вищезазначені власні маніпулятивні стратегії та тактики. Тому в цьому контексті маніпуляція може характеризуватися як складний мовленнєвий акт, у процесі якого Дідона, фокусуючи власну свідомість на чітко окреслених фрагментах буття, формує для себе іншу реальність. Певною мірою, використовуючи сучасну термінологію, можна говорити про застосування Діданою маніпулятивних технік так званої чорної риторики. Чорна риторика, на думку К. Бредемайера, одного із провідних німецьких дослідників, не обов'язково має на меті дискредитувати опонента, а представляє су-

купність мовних дій, що характеризуються високим ступенем експресії для нейтралізації реакції співрозмовника [8], як, наприклад, швидкість реакції і велика виразність, яка допомагає перехопити Дідоні ініціативу. Подібна мовна поведінка зазвичай дає мовцю тактичну перевагу у спілкуванні і характеризується як чорна риторика за принципом непередбачуваності для опонента (Дідона вступає в розмову раптово).

Еней, захищаючись від нападок Дідони і відстоюючи власну позицію, застосовує низку стандартних маніпулятивних тактик, тактику групової ідентифікації та тактику дистанціювання, що допомагає йому залишитися вірним своїм переконанням та слідувати своєму призначенню. Цей аналіз підтверджує справедливості тези С. Кара-Мурзи про те, що жертвою маніпуляції людина може стати лише в тому разі, якщо вона є її співавтором та співучасником. Якщо людина сумнівається, чинить опір, створює бар'єр своєю духовною програмою, вона жертвою маніпуляції не стає. Маніпуляція – це не насилля, маніпуляція – це спокуса [7, с. 19].

Література

1. Абрамян Е. Цивилизация в XXI веке. Анализ обстановки в мире и перспектив будущего. Глобальные кризисы / Е. Абрамян. – М. : Терика, 2009. – 314 с.
2. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер. – пер. с нем. – М. : Прогресс, 1988. – 704 с.
3. Ван Дейк Т. Язык, Познание, коммуникация / Т. ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.
4. Доценко Е. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Доценко. – М. : ЧеРо ; Юрайт, 2000. – 342 с.
5. Зарецкая Е. Деловое общение : [учебник] : в 2 т. / Е. Зарецкая. – М. : Дело ; АНХ, 2008. – 704 с.
6. Иссерс О. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / О. Иссерс. – 4-е изд. – М. : КомКнига, 2006. – 288 с.
7. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием / С. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2000. – 681 с.
8. Бредемайер К. Черная риторика: Власть и магия слова / К. Бредемайер. – пер. с нем. – 2-е изд. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 224 с.
9. Одинцов В. Композиционные типы речи / В. Одинцов // Функциональные типы русской речи / А. Кожин и др. – М. : Наука, 1982. – С. 130–210.
10. Пархоменко Т. Маніпулювання політичне / Т. Пархоменко // Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник. – К. : Знання України, 2002. – С. 337–339.
11. Попова Е. Рекламный текст и проблемы манипуляции : дисс. ... канд. филол. наук / Е. Попова. – М., 2005. – 190 с.
12. Слухай Н. Суггестия и коммуникация: лингвистическое программирование / Н. Слухай. – К. : УПЦ, 2012. – 319 с.
13. Чалдини Р. Психология влияния. Как научиться убеждать и добиваться успеха / Р. Чалдин. – М. : Эксмо, 2012. – 386 с.
14. Monti R. The Dido Episode and the Aeneid: Roman Social and Political Values in the Epic / R. Monti. – Leiden. : Brill, 1981.
15. Poschl V. Die Dichtkunst Virgils: Bild und Symbol in der Aeneis / V. Poschl. – Berlin ; N.Y. : University of Michigan Press, 1977.
16. Толмачева О. Манипуляция. Психологическое воздействие и манипулятивные технологии / О. Толмачева [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.b17.ru/article/24195/>.
17. Снитко О. Коммуникативная стратегия поощрения и речевые тактики ее реализации / О. Снитко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://uapryal.com.ua/scientific-section/snitko-e-s-kommunikativnaya-strategiya>.
18. Стилистический энциклопедический словарь русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://stylistics.academic.ru>.

Список джерел ілюстративного матеріалу:

19. Вергилий. Энеида / полное издание в одном томе с введением и комментарием Д.И. Нагурского / Вергилий. – Казань, 1891.